

Πρόλογος

Η κατάρρευση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού στο τέλος της δεκαετίας του '80 επέτεινε την κρίση της μαρξιστικής ή μαρξιστογενούς αριστεράς και σε ορισμένες περιπτώσεις τής έδωσε τη χαριστική βολή. Παραδόξως, αυτό ισχύει ακόμα περισσότερο για τις αριστερές δυνάμεις που είχαν φροντίσει ήδη από χρόνια να πάρουν τις αποστάσεις τους από το καθεστώς των εκείθεν του σιδηρού παραπετάσματος χωρών, πειραματιζόμενες με τις ιδέες του «δημοκρατικού σοσιαλισμού», του «ευρωκομμουνισμού», του «δυτικού δρόμου» προς το σοσιαλισμό κ.λπ., μέρος των οποίων προσχώρησε και συνεχίζει να προσχωρεί στο στρατόπεδο του αναγεννημένου φιλελευθερισμού – είτε του νεοφιλελευθερισμού είτε του δίδυμου αδελφού του, του σοσιαλφιλελευθερισμού. Η κρίση ταυτότητας όσων συνεχίζουν να στοχεύουν στην κριτική και την αλλαγή του υπαρκτού έχει οξυνθεί σε σημείο ώστε ν' αμφισβητείται η παραδοσιακή διάκριση αριστεράς-δεξιάς – μια εξέλιξη που συμβαδίζει με το πνεύμα της εποχής και τη νέα κοινωνική πραγματικότητα, δηλαδή με την ιδεολογική και την κοινωνική ενίσχυση ενός σχετικά προνομιούχου κομματιού εξασφαλισμένων μικροαστικών και κυρίως μεσοαστικών στρωμάτων, στα οποία έχει αγκυροβολήσει η «νεοφιλελεύθερη» ή «σοσιαλφιλελεύθερη» συναίνεση υπέρ των λεγόμενων «κεντροδεξιών» ή «κεντροαριστερών» πολιτικών δυνά-

μεων που έχουν αναλάβει τη διαχείριση του νέου κύκλου της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Μέσα σ' ένα κλίμα υποχώρησης της πολιτικής στράτευσης (ιδιαίτερα της αριστερής), κατακερματισμού και συρρίκνωσης των δυνάμεων που συνεχίζουν να προβάλλουν την ανάγκη μιας συνολικής κοινωνικής αλλαγής, καθώς και ιδιώτευσης των πρώην αγωνιστών, η ιστορία της αριστερής σκέψης και δράσης έχει βγει εντελώς εκτός μόδας ή έχει μετατραπεί σε στερούμενο νοήματος σλόγκαν της πολιτισμικής βιομηχανίας και των μικροπωλητών που πουλούν αναμνηστικά κομμάτια απ' το τείχος και καπέλα με το σοβιετικό σφυροδρέπανο μπροστά στο Checkpoint Charlie, στο Βερολίνο.

Παράλληλα, η συζήτηση σχετικά με τη φύση των ανατολικών καθεστώτων, καθώς και με τη δυνατότητα για μια απροκατάληπτη ανανέωση των απελευθερωτικών οραμάτων μετά την εξέλιξη της πιο τρανταχτής απόδειξης του ότι ο καπιταλισμός είναι «το καλύτερο δυνατό καθεστώς», αντί να ενταθεί, όπως θα πρέπει να ήλπιζαν λογικά όσοι γνώριζαν ήδη από παλιά ότι ο υπαρκτός σοσιαλισμός δεν είχε περισσότερη σχέση με την ελευθερία απ' ό,τι ο υπαρκτός καπιταλισμός, βολέυτηκε και συνεχίζει να βολέυεται με την ξαναξεσταμένη σούπα των θεωριών του ολοκληρωτισμού, ωθώντας προς άκριτες ταυτίσεις του Μπρέζνιεφ με τον Χίτλερ κ.λπ. Τέτοιοι παραλληλισμοί υποφώσκουν ακόμα και σε όσους θα ήθελαν να τους υπερβούν, αλλά δεν ξέρουν πλέον πώς. Σε κάθε περίπτωση, η σύγχρονη συζήτηση σχετικά με τα θεμέλια του δημοκρατικού κράτους δικαίου, η οποία τρέφεται ακριβώς από το φανταστικό δίλημμα «υπαρκτή δημοκρατία ή ολοκληρωτισμός» (στον οποίο ολοκληρωτισμό οι δημοσιογράφοι που έχουν αναλάβει πλέον την πολιτική ανάλυση συγκαταλέγουν τα πιο διαφορετικά πολιτικά φαινόμενα, από το καθεστώς που σφαγίασε τους φοιτητές της Τιεν Αν Μεν έως τον Σαντάμ και τον Μιλόσεβιτς), συνέβαλε στο να ενταθεί η διάχυτη αίσθηση ότι το βασικό θεσμικό πλαίσιο που μπορεί να εξασφαλίσει (στο μέτρο του ανθρωπίνως δυνατού, φυσικά) την ελευθερία υφίσταται ήδη. Έτσι, δημοκρατία και καπιταλισμός βρίσκο-

νται τώρα πια σε μια «δημιουργική ένταση» μεταξύ τους, «αλληλοσυμπληρώνονται» μάλλον, παρά αλληλοαποκλείονται, γι' αυτό και κανένας δεν τολμάει να θέσει υπό συζήτηση τη νέα προκατάληψη με βάση την οποία η διατήρηση της ελευθερίας συνεπάγεται «κατ' ανάγκην» τη διατήρηση μιας κάποιας μορφής «τιθασευμένης» οικονομίας της αγοράς.

Όμως, όσο η μεταλλαγμένη, φιλελεύθερη μεταρρυθμιστική αριστερά αναζητά –μάταια προς το παρόν– διεξόδους για την «παγκόσμια ρύθμιση» της απορρυθμισμένης και «παγκοσμιοποιημένης» οικονομίας της αγοράς, αυτή η τελευταία συνεχίζει να απελευθερώνει την καταστροφική δυναμική που άρχισε να αναπτύσσεται ήδη από τη δεκαετία του '80. Η νέα φάση της ανάπτυξης, που άνοιξε με τη διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς, δεν άργησε να δείξει τα δόντια της σε όσους δεν «χωράνε» στα δύο τρίτα των προνομιούχων των ανεπτυγμένων κοινωνιών. Η υποχώρηση του κρατισμού και οι τάσεις «φιλελευθεροποίησης» και «αγοραιοποίησης», οι οποίες αποτέλεσαν τη βασική απάντηση στη δομική κρίση των καπιταλιστικών οικονομιών της δεκαετίας του '70, οδήγησαν στην εκποίηση του δημόσιου πλούτου, που είχε συσσωρευτεί κατά τις δεκαετίες κυριαρχίας του κρατικού παρεμβατισμού, και στην, σταδιακή ή απότομη, αποδιάρθρωση των μηχανισμών προστασίας του «κράτους πρόνοιας», χάριν της μείωσης των φόρων και της διαμόρφωσης ευνοϊκών συνθηκών για την πραγματοποίηση νέων κερδών εκ μέρους της «ανεξάρτητης επιχειρηματικής δραστηριότητας». Μαζί με την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, οι εξελίξεις αυτές σήμαναν μια σοβαρή μετατόπιση στον χαρακτηριστικό για τη μεταπολεμική περίοδο συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ των κοινωνικών στρωμάτων και τάξεων, σε βάρος των οικονομικά ασθενέστερων κατηγοριών του πληθυσμού. Η αύξηση και ποιοτική μεταλλαγή της ανεργίας και τα φαινόμενα της «νέας φτώχειας» ήταν το αναμενόμενο επακόλουθο της πολιτικής αποποίησης της «κοινωνικής ευθύνης» απέναντι στα αδύναμα μέλη της κοινωνίας.

Οι επιλογές που κινούνται προς αυτή την κατεύθυνση αποτελούν αναπόσπαστο μέρος κάθε «εκσυγχρονιστικής» πολιτικής που σέβεται τον εαυτό της. Σε αυτές ωθούνται πια οι πολιτικές ελίτ σε ολόκληρο τον κόσμο, είτε υπό την πίεση του διεθνούς ανταγωνισμού και άρα κι εκείνων των κυρίαρχων στρωμάτων που προσδοκούν ακόμα περισσότερα οφέλη από την απελευθέρωση των αγορών, είτε υπό την οικονομική και πολιτική πίεση των διεθνών οικονομικών οργανισμών που προωθούν τη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία και πρακτική. Το αποτέλεσμα της διεθνούς εφαρμογής των «νέων ιδεών» είναι ότι, παρά τις υποσχέσεις των νεοφιλελεύθερων, αλλά και των σοσιαφιλελεύθερων, ιδεολόγων περί του αντιθέτου, η ψαλίδα μεταξύ βορρά και νότου, μεταξύ ανεπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών συνεχίζει να διευρύνεται. Έτσι, τα φαινόμενα της «νέας φτώχειας» στις μαζικές δημοκρατίες της αφθονίας συμβαδίζουν με την κλιμακούμενη εξαθλίωση των μαζών στις χώρες που γνωρίζουν την αναβίωση μιας νεοαποικιοκρατίας, η οποία ασκείται πλέον κυρίως με τα εκσυγχρονισμένα μέσα των διεθνών οικονομικών οργανισμών. Η κρίση της μεταψυχροπολεμικής παγκόσμιας κοινωνίας επιτείνεται, καθώς η οικονομική και κοινωνική εξαθλίωση των χωρών της «περιφέρειας» και της νέας «ανατολικής περιφέρειας», αλλά και η ένταση των περιφερειακών ανταγωνισμών μεταξύ των νέων κρατικών οντοτήτων για την εξασφάλιση μιας καλύτερης θέσης στο διεθνές σύστημα, ωθούν στην αναβίωση των εθνικισμών και των θρησκευτικών φονταμενταλισμών και σε νέες πολεμικές συγκρούσεις, οι οποίες ξεσπούν ακόμη και στα όρια μεταξύ ανεπτυγμένου και «αναπτυσσόμενου» κόσμου.

Αλλά και στο εσωτερικό των ανεπτυγμένων κοινωνιών, οι συγκρούσεις μόνο κατ' επίφαση είναι αμβλυμένες. Μετά την απώλεια του εξωτερικού εχθρού, οι δυτικές κοινωνίες παρακολουθούν το φιδάκι να βγαίνει σιγά σιγά απ' το αβγό του, στο οποίο υποψιαζόμαστε τώρα ότι δεν είχε σταματήσει να επωάζεται σε ολόκληρη τη μεταπολεμική περίοδο. Η έλλειψη κοινωνι-

κών προοπτικών, αλλά και δυνατοτήτων άλλης πολιτικής έκφρασης τους, ωθεί σεβαστά κομμάτια της περιθωριακής νεολαίας των δυτικών χωρών σε μια συμπαράταξη με τα απολειφάδια της φασιστικής δεξιάς, που τώρα μπορούν να αξιώσουν την αναγνώρισή τους ως ευυπόληπτων συμπαικτών στο «δημοκρατικό παιχνίδι». Φυσικά, οι ενδοιασμοί ως προς την υπέρβαση της νομιμότητας του κράτους δικαίου δεν ήταν ποτέ το χαρακτηριστικό των φασιστικών ομάδων κρούσης... Άλλωστε, δεν λείπουν οι αποδιοπομπαίοι τράγοι του μίσους όσων υπερασπίζονται τη νέα πολιτισμική ερμηνεία της παλιάς καλής βιολογίας του «αίματος και του εδάφους». Η οικονομική εξαθλίωση και η πολιτική αναταραχή σε μεγάλες περιφέρειες του πλανήτη έχουν δημιουργήσει ένα πρωτόγνωρο κύμα μετανάστευσης που συμπληρώνει τους παλιούς Gastarbeiter, τα δικαιώματα των οποίων βρίσκουν πλέον μια κάποια αναγνώριση, με νέους, «υπεράριθμους», παράνομους ή ημιπαράνομους και άρα ανεπιθύμητους είλωτες της σύγχρονης εποχής. Βεβαίως, οι φασιστικές συμμορίες δεν γνωρίζουν τη διάκριση μεταξύ πολιτικών προσφύγων και οικονομικών μεταναστών ή μεταξύ παράνομων και νόμιμων ξένων, τις οποίες οι κατεστημένες πολιτικές δυνάμεις προσπαθούν να καθιερώσουν παντού στην Ευρώπη, δίνοντας νομική απάντηση σ' ένα κατεξοχήν πολιτικό παγκόσμιο πρόβλημα και υπερασπιζόμενες το «δικαίωμα μιας κοινότητας να ελέγχει την οικονομική μετανάστευση που υποδέχεται» (εγκαταλείποντας έτσι με «σωφροσύνη» τις διεθνιστικές φαντασιώσεις της συναδέλφωσης και της αλληλεγγύης των λαών). Μπροστά στην κρίση που προκαλεί η έλευση ολοένα νέων μεταναστών από τις «αναπτυσσόμενες» χώρες δεν ξέρουν τι άλλο να κάνουν πέρα από το να υιοθετούν μερικώς τις απόψεις των πιο σκοτεινών δυνάμεων του πολιτικού φάσματος, ώστε να τις καθησυχάσουν και να τις εξευμενίσουν. Στο μεταξύ τα κύματα συνεχίζουν να ξεβράζουν στις παρυφές της πολιτισμένης μας ηπείρου τους ακυβέρνητους γκαζοντενεκέδες των λεγόμενων «δουλεμπόρων», γεμάτους με τους «μαύρους» του παγκοσμιοποιημένου

καπιταλισμού, δημιουργώντας έτσι κάθε τόσο ανθρωπιστικές οχλήσεις στην ευχάριστη ατμόσφαιρα του πολιτικά εκσυγχρονισμένου και βιοτεχνολογικά αποστειρωμένου μας κόσμου.

Μετά από μια εικοσαετία γόνιμης ανάπτυξης της οικολογικής ευαισθησίας και των οικολογικών αγώνων, ο προβληματισμός γύρω από τα ζητήματα της σχέσης κοινωνίας-φύσης έχει μεν ενσωματωθεί, ως ένα βαθμό, με μια περιβαλλοντιστική-τεχνοκρατική μορφή στον κυρίαρχο πολιτικό λόγο και τα πολιτικά προγράμματα, αλλά έχει υποχωρήσει ως συνολική κριτική των κατεστημένων κοινωνικών σχέσεων και ως αίτημα ριζικής ανατροπής της κυριαρχικής σχέσης του ανθρώπου με τη φύση. Αυτή η υποχώρηση της ριζοσπαστικής οικολογικής κριτικής προς όφελος της «ρεαλιστικής» διαχείρισης των οικολογικών προβλημάτων έχει οδηγήσει σε μια «πραγματιστική», αγοραία διαπραγμάτευση του «δικαιώματος μόλυνσης», όπου οι ισχυροί (κυρίως οι ΗΠΑ) επιβάλλουν προς το παρόν το βραχυπρόθεσμο αναπτυξιακό τους συμφέρον, με το βλέμμα στραμμένο αποκλειστικά στους ισολογισμούς κόστους-οφέλους και αφήνοντας την πραγματικότητα, δηλαδή τη φύση, να αργοπεθαίνει. Αν και σχετικά προνομιούχοι ως προς τη δυνατότητά τους να συνειδητοποιήσουν τους οικολογικούς κινδύνους και να αναπροσαρμόσουν τη συμπεριφορά τους με βάση τις αυξημένες «οικολογικές διακινδυνεύσεις», οι πολίτες του ανεπτυγμένου κόσμου είναι παρ' όλα αυτά αναγκασμένοι να περιορίσουν την ευαισθησία τους στην πληρωμή της συνδρομής τους σε οργανώσεις επαγγελματιών οικολόγων ή στον –κάποτε ψυχαναγκαστικό– διαχωρισμό των σκουπιδιών σε κάδους ανακύκλωσης απορριμμάτων. Όλοι νιώθουν πλέον ότι, π.χ., η αλλαγή του κλίματος της γης ή η ανεπανόρθωτη καταστροφή των τροπικών δασών και η μείωση της βιοποικιλότητας στον πλανήτη είναι πλέον αναπότρεπτες εξελίξεις και άρα έχει μικρό νόημα ν' ανησυχεί κανείς γι' αυτές...

Η κρίση της σύγχρονης παγκόσμιας κοινωνίας φαίνεται να αναπτύσσει μια δυναμική που μόνο τρόπο μπορεί να προκαλέ-

σει στον ευαίσθητο πολίτη αυτού του κόσμου. Οι πολιτικές απαντήσεις της μεταρρυθμισμένης μεταρρυθμιστικής «κεντροαριστεράς» μόλις και μετά βίας καταφέρνουν ακόμα να κρύψουν την πολιτική και θεωρητική της γύμνια. Τα πράγματα δεν είναι καλύτερα για τις δυνάμεις που θέτουν το ζήτημα μιας κοινωνικής αλλαγής, οι οποίες παραμένουν δραματικά αποδυναμωμένες και χωρίς σαφή πολιτικό προσανατολισμό, γεγονός που τις κάνει να ρέπουν τελικά στον οπορτουνισμό και σε αμφιλεγόμενες συμμαχίες. Το πεδίο μένει έτσι ανοιχτό για την ανάπτυξη των πλέον σκοτεινών πολιτικών δυνάμεων και κοινωνικών τάσεων, οι οποίες σε εποχές φόβου και αβεβαιότητας είχαν έτσι κι αλλιώς πάντα με το μέρος τους τους νόμους της κοινωνικής ψυχολογίας. Η ανάγκη για μια επανεξέταση της ερμηνευτικής σκοπιάς όσων συνεχίζουν να βλέπουν την κρίση της κοινωνίας, όχι μόνο ως καταστροφική κορύφωση ενός άφευκτου πεπρωμένου, απέναντι στο οποίο ισχύει το «ο σώζων εαυτόν σωθήτω», αλλά ως μια περίσταση που επιβάλλει την άσκηση της έλλογης κρίσης, την απόφαση υπέρ των απελευθερωτικών δυνατοτήτων που συνεχίζει να κρύβει το οικουμενιστικό πρόταγμα του δυτικού κόσμου, εμφανίζεται πλέον με όλη της την οξύτητα. Επανεξέταση της ερμηνευτικής σκοπιάς σημαίνει όμως επανασύνδεση με την παράδοση, επανερμηνεία της ιστορίας της μη δογματικής, κριτικής αριστερής σκέψης υπό την προοπτική της σύγχρονης παγκόσμιας κρίσης. Σε μια τέτοια προσπάθεια επανοικειοποίησης της κριτικής παράδοσης εντάσσεται η παρούσα μελέτη, η οποία είναι αφιερωμένη στο προπολεμικό έργο του θεμελιωτή της «κριτικής θεωρίας» της λεγόμενης «σχολής της Φρανκφούρτης» Μαξ Χορκχάιμερ. Αποτελεί δε μέρος ενός ευρύτερου ερευνητικού σχεδίου αποτίμησης της μη δογματικής, κριτικής κοινωνικής σκέψης του αιώνα που πέρασε, το οποίο ελπίζω να καταφέρω να υλοποιήσω προσεχώς.